

УДК 930(092):94(477)"-001"

О. Ю. Москаленко

М. С. Грушевський як історик ранньопервісної доби України

У статті здійснюється аналіз поглядів М. Грушевського на історію ранньопервісної доби України, котрий першим з українських істориків реконструював цей недосліджений на той час період вітчизняної історії, заклав фундамент подальших наукових пошуків і студій з проблем первісності.

Ключові слова: Михайло Грушевський, ранньопервісна доба, викопна флора і фауна, льодовик, антропоїди, гомініди, шлюб, сім'я, рід, община.

В статье осуществлен анализ взглядов М. Грушевского на раннюю первобытность Украины, который первым из украинских историков реконструировал почти неисследованный на то время период отечественной истории, заложил фундамент последующих научных поисков и студий по проблемам первобытности.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, раннепервобытная эпоха, ископаемая флора и фауна, ледник, антропоиды, гоминиды, брак, семья, род, община.

The article explores M. Hrushevsky's views on the pre-historic era of Ukraine. Being the first among Ukrainian historians to reconstruct that non-explored period of our history, he lay foundations of further research and studies on the problem of the pre-historic period.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, pre-historic era, excavated flora and fauna, glacier, anthropoid, hominidae, marriage, family, clan, community.

У вересні 2016 року минають 150-ті роковини з дня народження М. С. Грушевського – видатного українського історика, державного і політичного діяча. Його авторству належить ґрунтовна розробка усіх періодів нашої історії. З відомих причин характеризувати які не входить у наше завдання, найбільшу увагу він приділив проблематиці Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руській державі, козаччини та Гетьманщини. На жаль, майже невідомі широкому загалу його погляди на першопочатки історії України, зокрема її ранню первісність (палеоліт та мезоліт). Спеціальних досліджень, присвячених українській первісності, у нього немає, тому основним

джерелом інформації в означеному контексті є відповідні сторінки першого тому фундаментальної праці "Історії України-Руси", виклад подій у якому він розпочинає з сивої давнини.

М. Грушевський розглядав первісність як один з невід'ємних розділів історії України, її початок, але розділ специфічний. Первісність, особливо рання, не має у своєму розпорядженні звичних для історика писемних джерел. Усвідомлюючи дану обставину, він для її пізнання та реконструкції прагнув залучити інформативні можливості широкого спектру наукових дисциплін: "До недавніх часів історія народів починалася від перших писемних згадок про них. Тепер молоді науки – передісторична археологія, етнологія з антропологією і порівняльною соціологією з одного боку, й порівняльне язикознавство (глоттика) та фольклор з другого, розширили науковий обрій історії далеко поза границі писемних звісток" [1], наголошував він і далі лаконічно окреслює інформативно-реконструктивні можливості кожного з зазначених вище джерел: "Культурна історія певної території втілена у її матеріальних станках, артефактах...", прямих, але "німих" свідках первісності і для її пізнання "уже тепер робить дуже важливі послуги археологія"; "антропологія відкриває перед нами фізичну еволюцію людини", адже історико-антропологічне тлумачення викопних кісткових залишків є "єдиним джерелом самого найдавнішого минулого людства", "важні вказівки дає глоттика і допомагає виявити культурну фізіномію... племен" – реконструюючи вглиб історію мови і мовних явищ мовознавці заглибились до мезолітичного і навіть пізньопалеолітичного часу; порівняльна соціологія і фольклор відкривають багаті перспективи духовної і соціальної еволюції людини, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту" [2], спрямовані на найбільш повний, ретельний і адекватний опис культури, побуту і соціальних інститутів первісності. Односторонніми і неповними будуть спроби дослідити, осмислити і реконструювати історію первісності з опорою на якийсь один різновид фактажу – антропологічний, археологічний, етнологічний або мовознавчий. Тільки взяті сукупно, "ідучи... своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони можуть і повинні... допомогти одні одним своїми спостереженнями. Для цього треба тільки наукової обережності й можливості широти в досліді, і незважаючи на всі труднощі історик ніяк не може помітувати здобутками цих дисциплін, коли мова йде про дуже темні (найдавніші) й інакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території" [3].

Сам Михайло Сергійович дав приклад такого підходу, оперуючи й володіючи різносторонньою джерельною базою для відтворення ранньопервісної доби первісності України. Першим з українських істориків, крім джерел гуманітарного циклу, він почав використовувати природничо-наукові джерела як власне історичні джерела. Для нього в якості історичного джерела був будь-який об'єкт вивчення, з якого можна було отримати історичні свідчення, у тому числі геологічні, палеогеографічні, палеокліматологічні та палеоантропологічні і палеонтологічні матеріали. На той час це було справжнє “проривне” новаторство для історика.

Первісна історія людства, у тому числі й первісної людності України, нерозривно пов'язана з геологічною історією Землі, її біосфери, частиною якої вона є. Поява, зміни фізичних типів первісної людини, її життєдіяльність детерміновані докільям, геологічними, географічними, кліматичними умовами, багато в чому визначалися їхнім станом. Логічно, що М. Грушевський починає реконструкцію і виклад первісної історії України з геологічного фону, у рамки якого вона вкладається. З геологічної точки зору “простори нинішніх наших суходолів явище соразмірно недавнє” [4]. Наприкінці мезозойської ери 70 млн років тому назад Європа являла собою архіпелаг островів, східна частина її була вкрита теплим морем. З настанням 67-65 млн років тому кайнозойської ери – ери нового життя, її перша або “третична геологічна формація характеризується в наших сторонах повільним уступленням моря на полудень та формуванням нинішнього суходолу, що поволі зближався до теперішнього свого орографічного та гідрографічного вигляду. На початку еоцену полуднева частина східноєвропейської рівнини була ще переважно покрита водою... Пізніше суходолом стали Подніпров'я та нинішня Донецька височина. А в новіших часах формації – пліоцені море виступало на північ вже мало поза теперішні береги Чорного і Азовського морів, які лучилися тоді в одне велике море з Каспійським. Процес сей зменшення чи відступлення моря пішов потім ще далі, так що ... береги Чорного і Азовського морів відступили значно на полудень і ... прийшли до теперішнього свого вигляду”, а “тектонічні процеси другої половини третичної доби творять і нинішні гірські хребти”... Протягом цих “довготривалих геологічних процесів формувалася і приходила до теперішнього свого вигляду наша територія” [5], – робить висновок учений.

Цими стислими, але ємкими за змістом реченнями М. Грушевський демонструє не тільки володіння тогочасним геологічними і палеогеографічним матеріалом, а й першим з істориків відтворив нау-

кову картину формування контурів території України, її палеоландшафтів, рельєфу місцевостей, що слугувало фундаментом здійсненої ним історичної реконструкції ранньопервісної доби.

З цією ж метою М. Грушевським залучається палеокліматичні та палеонтологічні джерела. Провідною тенденцією кайнозойської ери є похолодання, "повільний упадок теплоти, хоча еоцен ще відзначався високою температурою і вогим повітрям, буйною рослинністю та незвичайним розвоєм звірячого світу. Це була епоха розвою вищих родів звірят, які виступають у незвичайнім багатстві і різнородності родів. Підсонне Європи в тій добі мало тропікальний характер, таку ж рослинність і фауну" [6]. В межах України водились південні теплолюбиві тварини – леви, шаблезубі тигри, леопарди, південні слони, жирафи, страуси, зростали тропічні дерева – пальми, лаври, мірти, кіпариси, бамбук. "Але в середніх часах третичної доби прохолоджується ..., житіє південно-східної Європи холоднішає і біднішає. Все ж таки і в останніх часах третичної доби клімат в наших сторонах був лагідніший і прихильніший від теперішнього, рослинність і фауна різнорідніша, зложена з теперішніх родів представників горячиших країв..." [7]. Однак поступово під впливом прогресуючого похолодання поряд з тропічними і субтропічними видами флори і фауни з'являються і співіснують види, характерні для помірної кліматичної смуги: букові, в'язові, грабові, дубові дерева, різноманітні чагарники, трави; з тварин – дикі бики та кабани, косулі, лосі, сайгаки, бобрі та інші. Знахідки цієї викопної флори та фауни зроблені у північно-західному Причорномор'ї та Приазов'ї [8].

У другій половині четвертинного періоду "проходять різкі кліматичні зміни" [9], стало набагато холодніше. Причини періодичних похолодань на час написання першого тому "Історії України-Руси" фахівцями не були з'ясовані, що й змушений був констатувати автор у тому сенсі, "під впливом причин невияснених температура Північної Європи знижується, збільшуються атмосферні опади, зростає вогість. У північній Європі розвиваються великі ледівці, зростають величезні маси льоду і снігу розширюються звідти на полудень... З часом фінсько-скандинавський ледівець... дійшов величезних розмірів..., в моменти найбільшого поширення він захопив весь басейн Вісли, Німана, середне Подніпров'я... сягав мало не до порогів Дніпрових, виступаючи широким клином в долині Дніпра, другим клином в поріччі Дона" [10].

М. Грушевський добре усвідомлював, що льодовики та льодовикова доба не причина, а наслідок похолодань. Появу льодовиків

кліматологи “бачать у пониженні температури”, а от чим воно зумовлене – “причинами метеорологічними і навіть тектонічними” [11], або ще якимось іншими, то питання залишилося відкритим. Наголосимо, що і у наш час фахівці наступи періодичних похолодань та зумовлених ними наступів льодовиків бачать варіативно, залежно від концепцій, яких вони дотримуються. “Одні дослідники пов’язують все це змінами потужності сонячної радіації, інші змінами елементів земної орбіти, від еліптичної до кругової і навпаки, а також з переміщенням у просторі нахилу осі обертання нашої планети, треті – з земними процесами: тектонічними підняттями і опусканнями земної кори, відступом і наступом морів, змінами напрямків морських течій. Суттєвий вплив на зміни клімату і його циклічності можуть справляти виверження вулканів, унаслідок чого в атмосферу потрапляють величезні маси вулканічного попелу. Зменшується прозорість атмосфери, поверхні Землі досягає менше сонячного світла і температура може понизитися на 6–7°, а цього достатньо для початку утворення льодовиків” [12].

Велике зледеніння четвертинного періоду кайнозойської ери мало циклічний характер. Льодовики періодично наступали і відступали, “то процес розтавання брав гору над процесами наростання льоду і снігу, і тоді ледівець відступав північніше, полишаючи різні сліди свого розпросторення у виді морен, покладів каміння, піску й глини. То ослаблювалося топленне, змінювалося наростанням льоду і ледівець знову посувався полуденне, громадячи на старих слідах свого побутування морени, нові масиви північного каміння” [13]. В часи потепління, “існування більш і менш довгих міжльодовикових періодів ... простори центральної і східної Європи зовсім очищалися від льоду і органічне життя входило у свої права”, “... брала перевагу флора і фауна теплого підсоння, вічнозелених лісів”, то “знову наступав ледівець, починає поширюватись флора і фауна то холодних степів, то холодних тундр” [14].

Останнє похолодання, “поява сього грандіозного ледівця... мала величезний вплив на тутешнє життя..., викликала переми в характері флори і фауни..., хоч зміни й проходили відносно поволі, довгими тисячами літ” [15]. Вздовж південної межі льодовика утворилися грандіозні заболочені рівнини і мохові тундри, південніше від них простяглися холодні прильодовикові степи, ще далі на південь – смуга лісостепів з хвойними деревами. Вимерли або відійшли на південь теплолюбиві тварини, натомість з’являються мамонти, шерстисті носороги, вівцебики, бізони, дикі коні, віслюки, печерні ведмеді та леви, інші види холодолюбивих тварин.

Розлога текстова інформація з "Історії України-Руси" наведена нами не випадково. Вона наочно ілюструє надзвичайно глибоке розуміння М. Грушевським чинника природного середовища як фундаментальної багатовимірної умови складного і суперечливого процесу антропогенезу. Спираючись на природничо-науковий фактологічний матеріал, осмислюючи, узагальнюючи й аналізуючи його, він підводить читача до висновку як детерміновано, закономірно "разом з сима змінами у природі мінялися й обставини появи і життя самого чоловіка" [16]. Формувалася людина як біологічний вид, виникали і утверджувалися засади якісно нової, суспільної організації життя на Землі. Починалася ранньопервісна доба в історії людства загалом і у межах теренів майбутньої України зокрема.

У проблемі походження людини М. Грушевський стояв на матеріалістичних позиціях. Людину сучасну він розглядав як закономірний результат довготривалого, складного і суперечливого процесу еволюційного розвитку живої природи. Протягом другої половини ХІХ ст. європейська наука вийшла на якісно новий рівень у царині теоретичних розробок проблеми антропогенезу. І М. Грушевський був з ними знайомий. Англійський природознавець Ч. Дарвін у 1859 р. публікує книгу "Походження видів шляхом природного добору", в якій обґрунтував теорію еволюції живої природи. Тим самим він підготував ґрунт для наукового вирішення проблеми походження людини з тваринного світу. Послідовник Ч. Дарвіна англієць Т. Гекслі у праці "Про місце людини в ряду органічних істот" (1863 р.) дійшов висновку, що за анатомічними ознаками шимпанзе, горила, орангутанг стоять ближче до людини, ніж до макак, мартишок та інших нижчих мавп і висловив припущення про ймовірність розвою людини від якихось викопних антропоїдів. Німецький зоолог Е. Геккель у творі "Натуральна історія світобудови" (1868 р.) висунув принципово важливу гіпотезу про існування перехідного еволюційного ланцюга між людиною сучасною та її мавпячими предками – пітекантропа, або мавполюдини. Сам Ч. Дарвін, звернувшись до проблеми антропогенезу безпосередньо, опрацювавши увесь наявний фактологічний матеріал, у 1871 році видає спеціальну працю "Походження людини і статевий добір". У ній він обґрунтував гіпотезу про походження людини від якихось вимерлих антропоморфних мавп третинного періоду, які проживали на Африканському континенті. Нарешті німецький учений Ф. Енгельс у праці "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину" (1884 р.), не виключаючи значення біологічних чинників у процесі антропогенезу, першим звернув увагу на соціальні чинники

гомінізації, обстоював думку про визначальну роль праці у переході до прямоходіння, формування гнучкої кисті руки, збільшені об'єму головного мозку з подальшим розвитком свідомості, мови і якісно нових – виробничих відносин між людьми, що формувалися.

З тексту “Історії України-Руси” є очевидним, що М. Грушевський поділяв погляди вчених-еволюціоністів: “Чоловік, підкреслював він, – перебув довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того, що ми називаємо людиною розумною, Гомо сапієнс” [17]. Як і вищезгадані вчені-еволюціоністи, він вважав недоречним жодну із сучасних людиноподібних мавп розглядати як прямих предків людини: “Третинна доба була добою розвою... нині вимерлих, звісних тільки з знахідок викопних форм, як пліопітек, дріопітек і бічних гілок родословного дерева чоловіка – чоловікоподібних сучасних приматів шимпанзе, горили, оранга...” [18]. У баченні таких еволюційних ліній М. Грушевський набагато випередив своїх сучасників. Тільки у другій половині ХХ ст. було доведено, що у середині третинного періоду існували викопні антропоїди, розвиток йшов двома еволюційними гілками: одна через декілька мільйонів років привела до появи людини, а інша – до сучасних антропоїдів – орангутанга, горили, шимпанзе. Гомінідна гілка розвивалася у напрямку пристосування до наземного способу життя, прямоходіння і використання вивільнених рук для споживання, а потім і виготовлення знарядь праці; антропоїдна – до дедалі більшого пристосування до деревного способу життя” [19].

Протягом 1891–1893 рр. на острові Ява у тодішній Нідерландській Індії голландським лікарем і анатомом Е. Дюбуа були виявлені зуби, черепна кришка і стегова кістка викопної істоти, яку він помилково назвав пітекантропом, тобто мавполудиною. Цю епохальну знахідку М. Грушевський розглядав як підтвердження гіпотетичної здогадки Е. Геккеля, як перший знайдений, а тому “... найбільш дорогоцінний перехідний тип мавпи до чоловіка” [20]. У 1925 році в Південній Африці, ще за життя Михайла Сергійовича антропологом Р. Дартом були відкриті кісткові рештки безпосередніх предків людей – австралопітеків, які вже перейшли до прямоходіння, користувалися кістками і гілками як предметами-посередниками в добуванні їжі і стояли на порозі олюднення. Але інформації про них вже не могла бути включена до тексту першого тому “Історії України-Руси”. Тож за браком конкретного палеоантропологічного матеріалу, відсутністю філософського осмислення незначних крихт наявного М. Грушевський як добросовісний і відповідальний дослідник первісності змушений був констатувати: “... поки-що тільки приблизно можна означити момент,

коли поміж чоловікоподібних приматів, чи "гомінідів" ... виступає створіння, яке ми можемо назвати людиною" [21].

Показовим у сенсі вищезазначеного є його ставлення до проблеми еолітів – уламків кременю та гальок, ніби штучно оббитих, а отже, наявності еолітичної епохи в первісності ще за третинної доби.

Жвава дискусія в середовищі археологів, антропологів проблеми еолітів мала місце наприкінці XIX ст.; продовжилася вона й у XX ст. Розробники концепції еолітичної культури вважали, що існував період, коли гомінідам в їхній предметно-знаряддевій діяльності за знаряддя правили предмети, виготовлені самою природою: камені, кістки тварин, палиці. Проте ні про час початку, ні про тривалість цього періоду, ні про його конкретний зміст прихильники концепції еолітичної культури сказати не могли, як і довести, які саме еоліти використовували попередники людей дещо підправляючи їх, а яких не торкалися їхні кінцівки. Опоненти зауважили, що крем'яні сколи з гострими краями можуть утворюватися внаслідок дії на камінь швидкої течії води, яка вдаряє їх один об одний й тверде дно потоку чи річки. Нереально, таким чином, відрізнити сформовані природою еоліти від еолітів, які гіпотетично могли бути створені викопними антропоїдами навмисним розколюванням гальок і кругляків, щоб дістати ріжуче вістря чи лезо. Саме такої застережної позиції дотримувався М. Грушевський: "Низка дослідників, відзначав він, – признав у крем'яних фрагментах ділювальних верств різних місцевостей, штучно вироблені, уживані чоловіком, й існування чоловіка в другій половині третинної доби – міоцені та пліоцені..., але критична оцінка доказового матеріалу..., того, що оборонці еолітичної культури вважають людськими артефактами, викликає сумніви..., зістається гіпотезою" [22]. Безсумнівно ж, "найдавнішими кам'яними знаряддями є оброблені *спеціальним оббиванням камені* і сліди такого оббивання добре помітні на поверхні знарядь праці. Нічого подібного немає на поверхні еолітів. Вищерблені та деякі сліди оббивання, характерні для еолітів є, але їх утворила природа, зокрема вода, переносячи камені" [23]. Він не виключав можливості використання зручних за формою еолітів попередниками людей, як і того, що "природна діяльність за допомогою знарядь в елементарній формі, тобто основна структура знаряддевої діяльності, необхідна для наступного розгортання у власне людську працю, може скластися і дійсно складається на стадії вищих тварин" [24]. Проте справжні найдавніше доцільно оброблені кам'яні знаряддя з'являються пізніше, у четвертинному періоді. Тоді тільки "сліди людського життя стають замітними і безсумнівними" [25].

Територія України не входила до ареалу розгортання ранніх фаз процесу антропосоціогенезу. Прабатьківщиною людства, первинним осередком гомінідізації, згідно сучасних даних, була область Східно-африканського рифту [26]. Звідти йшло розселення предків людини, розгорталася її біологічна еволюція. Після освоєння найдавнішими людьми південної і центральної Європи з'являються вони й на теренах сучасної України. Найраніше освоєною територією було Закарпаття. На стоянці Королеве виявлено 16 різночасових комплексів археологом В. Н. Гладиліним, найдавніші з яких датуються віком у 1 млн років тому. Це – найдавніша палеолітична пам'ятка України і з неї починається людська історія нашої держави, її ранньопервісна доба [27].

На час роботи М. Грушевського над першим томом “Історії України-Руси” первісна археологія України робила свої перші кроки. Ф. І. Камінський біля с. Гінці на Полтавщині відкрив пізньопалеолітичну стоянку, де з 1873 року почалися тривалі розкопки. К. С. Мережковський у 1879–1880 рр. розкопав у Криму мустьєрську стоянку Вовчий грот. М. Ф. Біляшівський у 1887–1889 рр. обстежив сліди перебування первісної людини поблизу Києва, а М. І. Веселовський у 1890 р. почав досліджувати визначну пам'ятку первісного мистецтва – Кам'яну Могилу на Мелітопольщині [28]. Ранньопалеолітичних пам'яток на той час ще не було виявлено взагалі, тому М. Грушевський мусив оперувати пізньопалеолітичним і мезолітичним матеріалом.

Залежно від еволюції знарядь праці в археології почала розроблятися власна схема періодизації первісності. Біля її витоків стояли французькі археологи Г. де Мортільє та А. Брейль. Відповідно до особливостей техніки обробки каменю первісними людьми Мортільє поділив палеолітичний час на дрібніші археологічні епохи: шельську, ашельську, мустьєрську, оріньякську, солютрейську, мадленську. Брейль в якості перехідних від палеоліту до неоліту виділив ще й азільську та тарденуазьку епохи. Для Європи схема Мортільє-Брейля на тривалий час стала універсальною. М. Грушевський вважав за можливе застосувати для періодизації української первісності її також, але з власними коментарями і застереженнями: “Настаріша епоха... Шельська, Сент-Ашельська молодша з часів передледових, з теплим кліматом, підтропікальною рослинністю та фавною; чоловік ще не жив у печерах, знаряддя праці з кременю лише місцевого походження та без всякої спеціалізації інструментів. Епоха Мустьє – з часів розповсюдження ледівця, заселення чоловіком печер, часи мамута, початки спеціалізації, крем'яних знарядь. Епохи Оріньяк та Солютре – наступи і відступи ледівця. Крем'яні знаряддя тонко оброблені. Під кінець

з'являються вироби з кости. Епоха Магдаленська – по уступленню ледівця. Ще існує північна фавна, але мамут поступово зникає, головну роль починає відігравати північний олень. Широко розповсюджені вироби з кости, рогу, з'являється орнамент.

Часи перехідні від палеолітичних культур – Азіль, Тарденуаз. Сучасна фавна, вироби з кости, дрібні крем'яні знаряддя правильних геометричних форм (мікроліти)" [29].

Принципово важливе значення для подальших теоретичних розробок мало його застереження відносно того, що викоремленні на ґрунті французьких археологічних пам'яток епохи мають місцевий, західноєвропейський характер, а "для центральної та східної Європи ця схема не може прийматися сліпо, з огляду на відмінності фізичні та культурні обставини тутешнього життя" [30]. Дійсно, після подальших археологічних відкриттів та ґрунтового вивчення пізньопалеолітичних і мезолітичних пам'яток центральної та східної Європи протягом ХХ ст., у тому числі й українськими археологами загальним у науковому світі стало визнання переважно локального характеру оріньякської, солютрейської, мадленської, азільської, тарденуазької епох [31].

Людина сучасного фізичного типу широко заселяє терени Європи приблизно 40 тис. років тому. За місцем першознахідки у французькій печері Ле Кроманьйон (1868 р.) її назвали кроманьйонською. Мала вона високе видовжене склепіння черепа, місткість черепної коробки до 1500 см³, виразно окреслений підборідний виступ, який засвідчував наявність членороздільної мови, широке і низьке обличчя, сильний розвиток надбрівних дуг, високий зріст – морфологічні риси, які М. Грушевський характеризував відносно сучасників як "... дещо грубішу і тяжчу фізичну організацію" [32]. Загалом дія природного добору, біологічної еволюції припинилася поступившись іншій якості – соціальності.

Поняття соціальності широке, охоплює цілу систему чинників, які визначають людину як соціальну істоту. За К. П. Бунятян, соціальність – "це спосіб життя на ґрунті колективної праці у межах певного колективу; це спосіб комунікації – мова та пам'ять; це спосіб осягнення світу – раціональні знання та образне мислення; це творчість – виготовлення різноманітних знарядь праці, спорудження осель, облаштування побуту; зрештою – створення речей, які не мають прямого утилітарного призначення: прикраси, статуетки, малюнки; це також спосіб продовження роду людського – шлюб і сім'я" [33].

За М. Грушевським, "соціальний і культурний процес ... становить провідну нитку ..., визначає нам провідну дорогу від часів

передісторичних до наших часів...” [34], є найвагомим критерієм прогресивного історичного поступу людства.

Ранньопервісна доба характеризується необмеженим пануванням привласнювальних форм господарської діяльності – мисливства, збиральництва, відсутністю будь-яких ремесел: “В сій добі чоловік ще зовсім не мав домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь (кераміку), був кочовим звіроловом, збирачем і рибалкою...” [35]. За умов холодного, континентального клімату останньої фази льодовикового періоду головну роль у господарській діяльності первісного населення України відігравало колективне загінне полювання на великих стадних тварин. Воно забезпечувало їх поживною м'ясною їжею, сировиною для виготовлення одягу і взуття, кістковим і шкіряним матеріалом у процесі спорудження жител та їхнього утеплення, опалення і освітлення. Флора прильодовикових територій була збіднена, збиральництво хоч і мало місце, однак, відігравало допоміжну роль у життєзабезпеченні. Окреслена екологічна ситуація визначала не тільки спосіб життя, але й характер матеріальної культури населення ранньопервісної доби України. Остання складалася, поступально розвивалася, транслювалася від покоління до покоління первісних мисливців і збирачів за умов відносно стабільного життєзабезпечення. Результативність полювання залежала від постійного вдосконалення знарядь праці, у першу чергу – мисливського спорядження. Потреба стимулювала творчий пошук, винахідництво в царині світу речей: “Чоловік що лишив свій слід в сих останках життя (Гінцівська, Київська, Мізинська стоянки) зробив вже значні поступки на культурному полі..., наголошував М. Грушевський. – ... Не задовольняючись примітивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчився зручними ударами відбивати від каменюк декотрих родів кусники потрібної йому форми; особливо служив йому кремій, легкий до оброблення зручними ударами, а при тім міцний, тривкий, що міг в разі потреби колоти, різати, рубати (поліфункціональні знаряддя праці). В сій добі (пізній палеоліт) знаходимо вже і кілька спеціалізованих родів кремінного знаряддя: різноманітні вістря, більші та менші, такі, котрі вживалися просто з руки і такі, що насаджувалися на держак (спири, дротики), а також шкребнички (для обдирання й шкробання кости, шкіри, чи дерева), ножики та пилки... Чоловік тодішній обробляв також дерево, кістку, ріг, які походять із магдаленських нахідок на Удаї і Десні (Гінці, Мізин)” [36]. Це “людське знаряддя виступає ... разом з останками впольованих мамута, носоріжця, північного оленя, лева, гієни та деяких інших

вимерших звірят..., їх кости розбиті задля мозку (первісний делікатес), часом обпалені..." [37].

Мамонт, шерстистий носоріг, бізон, вівцебики, північний олень були великими стадними тваринами – об'єктами мисливського промислу. Полювання на них потребувало спільних, скоординованих дій гуртів мисливців. Своїм результатом воно мало не тільки забезпечення м'ясом та свининою, а й їх дедалі міцніше згуртування, сприяло становленню та закріпленню колективістських виробничих відносин, соціальних стосунків.

Вагомим чинником прогресивного поступу матеріальної культури первісних мисливців і збирачів України був вогонь: "Як показує угле та місцях... стоянко, сей чоловік умів вже користуватися з огня, а се було дуже велике культурне придбання; він уживав його для приготування їжи, значить перестав бути виключно сироїдцем: про се свідчать обпалені звірячі кости" [38]. Вогонь суттєво покращував смакові якості м'ясної їжи, термічна обробка сприяла швидшому і кращому її засвоєнню людським організмом, перебудові його біохімії в напрямку відходу від спадщини тваринних предків. Водночас, говорячи про обпалені кістки, М. Грушевський мав на увазі ще й новий етап освоєння вогню: кістки, зокрема мамонтові бивні, під впливом термічної обробки вирівнювалися і з них робилися міцні й відносно легкі вістря для списів і навіть справжні списи.

Ускладнення трудової діяльності, розширення асортименту використовуваних знарядь праці, матеріалів для їхнього виготовлення, впровадження нових технологічних прийомів з поєднанням декількох матеріалів в одному виробі: каменю і кістки, кістки й дерева засвідчували інтелектуальне зростання людини протягом ранньопервісної доби втілене у її матеріальній культурі, де "чоловік... поступив вже багато, не вважаючи на те, що розпоряджав тільки деревом, кісткою і каменем для своїх виробів. Техніка сих виробів стоїть високо..." [39], підсумовує М. Грушевський.

Поява такого суто людського феномену як духовна культура теж не залишилося поза увагою вченого. На час виходу у світ першого тому "Історії України-Руси" з усіх видів духовної культури ранньопервісної доби за археологічними джерелами найкраще було вивчене образотворче мистецтво. Під час археологічних розкопок, проведених В. Хвойкою на Кирилівській (Київ), Ф. Вовком на Мізинській, Ф. Камінським на Гінцівській пізньопалеолітичних стоянках знайдені фігурки тварин, жіночі статуетки вирізьблені з кістки, браслети, виготовлені з бивня мамонта (Мізин), янтарні підвіски, черепашкові намиста, буси,

пронизки. Тоді ж було освоєно виробництво першого штучного продукту – мінеральної фарби – червоної, жовтої, білої та чорної. Ними, особливо червоною вохрою, розписувалися кістяні і рогові мистецькі вироби. Техніка художнього виконання знайдених зразків декоративно-прикладного мистецтва, графічно-орнаментальних композицій, “сих виробів стоїть високо..., кістки ретельно оброблені, пофарбовані, орнаментовані... і в орнаментациї своїх виробів тодішній чоловік підіймається навіть до артизму” [40]. Особливо високо оцінив в сенсі естетичного відображення дійсності М. Грушевський цікаву знахідку зроблену В. Хвойкою на Кирилівській стоянці. З неї маємо “особливо інтересні орнаментовані вироби з мамутової кости... – великий мамутовий сікач (бивень), орнаментований лінійним рисунком, складеним, з використанням червоної вохри, гравійованим зображенням” [41]. Можливо, це стилізоване зображення річки, птаха з довгим дзьобом і річкової черепахи [42]; “багато предметів вирізьблених з кости і орнаментованих, ... пофарбованих” [43] знайдено в Мізині: розписані чорною фарбою деякі скульптурки та браслет з бивня мамонта, мамонтова лопатка, дві нижні щелепи, тазова та уламок лобної частини черепа, розписані червоною вохрою, прикрашені декоративним різьбленням. Основними елементами орнаментациї та розпису є геометричний врізний орнамент, у тому числі узори досконалого меандру, хвиляста лінія, зигзаг, кут, прямі та похилі лінії [44]. Мінеральні барвники виявилися надзвичайно стійкими. Автор статті протягом 2001–2002 років декілька разів відвідував музей Мізинської пізньопалеолітичної стоянки і на власні очі бачив, що фарби несуттєво втратили свій первинний яскравий колір, хоча їм приблизно 17 000 років! З Гінцівської стоянки походить цікавий уламок бивня мамонта з нарізками, який вважається одним з перших зразків місячного календаря первісних мисливців України [45].

Найбільш складною проблемою, якої торкнувся М. Грушевський, була реконструкція форм та змісту соціальних інститутів первісності: шлюбу і сім'ї, роду та общини. У другій половині XIX – на початку XX ст. у розробці означеної проблеми панував еволюціонізм з його ідеєю одноманітного стадіально-лінійного поступального розвитку людства.

З тексту та підтекстових зауважень та авторських коментарів на стор. 342 “Історії України-Руси” є очевидним знайомство М. Грушевського з працями Я. Бахофена, Д. Мак-Леннона, Г. Л. Моргана, Ф. Енгельса. Швейцарський учений Я. Бахофен працею “Материнське право” (1861 р.) започаткував вивчення історії шлюбу та сім'ї. За його концепцією сімейно-шлюбні відносини еволюціонували від початкових

безладних стосунків між статтями – “гетеризму” до материнського права – “гінеократії”, а надалі батьківського права – “патернітету”. Матріархат, на його думку, становить універсальний для всього людства етап розвитку суспільних відносин первісності.

Шотландський дослідник Д. Мак-Леннон у 1865 р. видав книгу “Первісний шлюб”. Уперше було доведене повсюдне поширення у етнографічно вивчених первісних суспільствах звичаю брати шлюби між членами різних груп з одночасною забороною шлюбів у межах однієї групи – “екзогамії – необхідної умови формування роду.

Американським етнографом Г. Л. Морганом на основі зібраного і проаналізованого матеріалу по північноамериканським індіанцям зроблена спроба виявити основні етапи розвитку первісності. У фундаментальній праці “Стародавнє суспільство” (1871 р.) рід, як об’єднання кровних родичів, розвивався від первинної материнської до пізнішої – батьківської форми, на його обґрунтування, він був першим сформованим видом суспільної організації. Етапами еволюції сімейно-шлюбних відносин були проміскуїтет (невпорядковані міжстатеві зв’язки, кровноспоріднена сім’я, сім’я пуналуа, парна сім’я і моногамна сім’я).

У 1884 році побачила світ праця німецького вченого Ф. Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави”. Він критично переробив узагальнений Морганом матеріал, доповнив його новими фактами та висновками. Допускалося, що початковою формою сімейно-шлюбних відносин на етапі становлення роду могла бути не кровно-споріднена сім’я, а дуально-груповий шлюб. Він також висловлювався проти розуміння виділеної Морганом сім’ї пуналуа, яка ґрунтувалася на шлюбі кількох братів або сестер з їхніми жінками і чоловіками як обов’язковий ступінь у розвитку сімейно-шлюбних відносин. Материнський рід розглядався як перший соціальний осередок, важливий елемент суспільної організації [46].

Погляди вищезгаданих учених-еволюціоністів мали вплив і на погляди М. Грушевського. Але глибока наукова ерудиція та інтуїція видатного українського історика дали йому змогу зробити узагальнення та висновки, котрі багато в чому збігаються з сучасними концептуальними підходами. З обережністю ним допускалася можливість розвитку еволюційної лінії, за якою “вийшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок розвиток сімейно-шлюбних відносин йшов через спільність родову, братську (фратріальну), взагалі форми поліандричні, характеризовані матріархатом, і аж у кінці дійшло до форм патріархальних”. І тут же робить важливе застереження: “Але ся схема

має характер тільки гіпотетичний і зовсім не може бути признана за універсальну, інакше сказавши – про поліандричні й матриархальні форми роду можна говорити у тих племен..., де є виразні докази існування цих форм, бо розвій супружних і родинних відносин не мусив конче проходити у всіх племен через оці форми” [47].

На думку М. Грушевського, визнання споріднености між людьми – роду, як соціального інституту регулювання шлюбних відносин між групами індивідів, “як організації, де споріднені родини в’яжуться ... принципом ... кривого споріднення, певними реальними (соціальними) зв’язками ...” [48] не суперечило тому, що ранній рід був не тільки шлюбно-регулюючою за принципом екзогамії організацією, але й “широкою родинно-економічною організацією ...” [49]. Крім родичів, дорослих, які не пішли за шлюбом в інший рід, їх дітей до такого об’єднання входили “групи (сім’ї) свояків, друзів, зв’язаних не родовими, а іншими (економічними) зв’язками ... і це не буде тільки групою родовою” [50], а являтиме собою господарсько-виробниче об’єднання-общину, основний економічний осередок ранньопервісної доби України. Отже, М. Грушевський був проти штучного розривання і протиставлення роду та общини одне одному. Відзначене співпадає з твердженням одного провідних і найавторитетніших сучасних істориків первісності професора А. І. Першиця, який підкреслював, що “спочатку рід і ранньопервісна община, родові і виробничі відносини були і не тотожні, але в основному співпадали один з одним” [51].

Подружжя не обов’язково мало оселятися дислокально, коли кожен залишався у своїй родині. Залежно від природно-кліматичних, ландшафтно-географічних, господарсько-культурних умов, інших чинників, роди поділялися на матрилокальні, коли чоловік переходив до общини своєї жінки та патрилокальні, коли дружина оселялася в общині свого чоловіка. Стан наявної бази археологічних і етнологічних джерел не дав М. Грушевському підстав віддати перевагу тій або іншій формі локалізації шлюбу і зробити однозначний висновок про наявність чи відсутність у ранньопервісній добі материнського роду, матриархату: “Чи був рід колись матриархальним, се лишаю на боці, а беру тільки вказівки на існування родів. Чи він (рід патриархальний) розвинувся з матриархального, чи без нього сформувався, се інше питання” [52], яке потребує подальшого ретельного вивчення і обґрунтування.

На думку сучасних українських археологів, істориків первісності С. М. Бібікова, І. Г. Шовкопляса, М. І. Гладких, Л. Л. Залізняка та інших, концепція матриархату, яка десятиліттями панувала у радянській науці про первісність, не знаходить підтвердження у фактичному матеріалі.

Аналіз археологічних джерел з пізньопалеолітичних і мезолітичних стоянок України свідчить на користь існування у ранньопервісній добі не матрилокальної, а патрилокальної відносно самостійної парної сім'ї. Вона була складовою частиною общини, яка об'єднувала всіх мешканців поселення у єдиний промисловий колектив. Такі общини мали доволі стійкі традиції у виготовленні знарядь праці, предметів побуту, житлобудівництві, формах і видах мистецьких виробів. Між спорідненими общинами існували тісні зв'язки не тільки у господарській діяльності, а й у соціальних відносинах, пов'язаних з патрилокальними родинними стосунками. За археологічними даними різниця між крем'яним виробничим інвентарем окремих жител на поселеннях – незначна. Якби чоловіки переселялися до общин своїх жінок, то кожен з них приніс би з собою власні традиції обробки кременю, тобто кожне житло мало б свій специфічний крем'яний інвентар, а цього не спостерігається [53].

М. Грушевський стояв біля витоків української історичної науки про первісність. Його працею було створене надійне підґрунтя подальшого вивчення ранньопервісної доби України вітчизняними науковцями: археологами, антропологами, істориками, лінгвістами.

Література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1991.
 - Т. 1. – 1991. – С. 17.
 2. Там само. – С. 18.
 3. Там само. – С. 18.
 4. Там само. – С. 21.
 5. Там само. – С. 21–22.
 6. Там само. – С. 22.
 7. Там само. – С. 22.
 8. Давня історія України : в 3 т. – К., 1997.
 - Т. 1. – 1997. – С. 21.
 9. Грушевський М. Вказана праця. – С. 23–24.
 10. Там само. – С. 23.
 11. Там само. – С. 23.
 12. Филлипов Е. Вселенная. Земля. Жизнь / Е. Филлипов. – К., 1983. – С. 178.
 13. Грушевський М. Вказана праця. – С. 23–24.
 14. Там само. – С. 24–25.
 15. Там само. – С. 25–26.
 16. Там само. – С. 26.
 17. Там само. – С. 26.

18. Там само. – С. 26.
19. Андреев И. Происхождение человека и общества / И. Андреев. – М., 1982. – С. 164.
20. Грушевський М. Вказана праця. – С. 26.
21. Там само. – С. 26.
22. Там само. – С. 26.
23. Там само. – С. 27.
24. Андреев И. Вказана праця. – С. 61.
25. Грушевський М. Вказана праця. – С. 27.
26. Сегеда С. Основи антропології / С. Сегеда. – К., 1995. – С. 92.
27. Давня історія України. – 1997.
Т. 1. – 1997. – С. 29.
28. Чмихов М. Археологія та стародавня історія України / М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. – К., 1992. – С. 31.
29. Грушевський М. Вказана праця. – С. 28.
30. Там само. – С. 28.
31. Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Вказана праця. – С. 52.
32. Грушевський М. Вказана праця. – С. 29.
33. Бунятян К. Давнє населення України / К. Бунятян. – К., 1999. – С. 70–71.
34. Грушевський М. Вказана праця. – С. 17.
35. Там само. – С. 28.
36. Там само. – С. 32.
37. Там само. – С. 31–32.
38. Там само. – С. 32.
39. Там само. – С. 29.
40. Там само. – С. 29.
41. Там само. – С. 32.
42. Киев : энциклопедический справочник / под ред. А. В. Кудрицкого. – К., 1985. – С. 293.
43. Грушевський М. Вказана праця. – С. 32.
44. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 457.
45. Полтавщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 174.
46. Першіц А. Історія первісного суспільства / А. Першіц, О. Монгайт, В. Алексеев. – К., 1980. – С. 24–25; 106.
47. Грушевський М. Вказана праця. – С. 343.
48. Там само. – С. 351.
49. Там само. – С. 350.
50. Там само. – С. 350.
51. Алексеев В. История первобытного общества / В. Алексеев, А. Першиц. – М., 2005. – С. 192.
52. Грушевський М. Вказана праця. – С. 350.
53. Давня історія України. – Т. 1. – 1997. – С. 93; Залізняк Л. Первісна історія України / Л. Залізняк. – К., 1999. – С. 32.